

Кумеда Т.А.,
кандидат мистецтвознавства,
старший викладач кафедри філософії
права та юридичної логіки
Київського національного університету
внутрішніх справ

Ціннісні орієнтації особистості в сучасному українському суспільстві.

Глобальні зміни, що відбуваються в сучасному світі, ведуть до переосмислення методологічних основ розвитку наук про людину. Традиційні уявлення про закономірності становлення особистості, розвитку інтелекту, творчого потенціалу збагачуються новими теоріями, концепціями, інноваційними технологіями, моделями, варіативними освітніми програмами, вимагають посилення уваги до фундаментальних основ розвитку науки і практики.

Дискусії з даного кола питань більше почали загострюватися наприкінці ХХ ст. Це пов'язано перш за все з фундаментальними змінами становища людини в сучасному світі, невизначеністю у ставленні до релігії, суперечками навколо методологічних проблем сучасної філософії й інших соціально-гуманітарних наук тощо. В країнах, що постали на терені колишнього СРСР, до всього цього додалася гостра криза основних життєвих орієнтацій, пов'язана із затяжним і болісним процесом зламу усталених форм існування за відсутності ясної перспективи попереду.

Змістовна сторона ціннісного орієнтування в даний час значною мірою ігнорує пріоритет загальнолюдських цінностей у реальній практиці. Регламентуюча діяльність соціальних структур, колишня система педагогічних цінностей виховання і навчання, способи передачі ціннісного відношення до світу “у готовому вигляді” перешкоджають розгортанню процесу сходження самої особистості до цінностей по шляху від абстрактного до конкретного. Тому система цінностей суспільства і загальнолюдської культури залишається для більшості людей на абстрактному, нейтральному до особистості рівні.

Україна проходить дуже складний етап історичного розвитку, коли йде перехід від традиційного суспільства з елементами авторитаризму, від держави, в якій панує корупція, до соціально орієнтованого суспільства і демократичної та відкритої держави. Саме тому йде зміна ціннісних систем, які склали основу як суспільства, так і держави. На зміну радянській системі декларації сурогатно-колективних, патерналістських цінностей, яка існувала кілька десятиліть, формується нова система цінностей, яка передбачає чітку орієнтацію українців на значні ціннісні досягнення українського народу, на європейські цінності, на моральне оздоровлення суспільства, зростання значення цінностей та культури громадянського суспільства в загальному розвитку української політичної нації порівняно з цінностями держави.

Поняття «цінність» у філософській обіг ввели в 60-х рр. XIX ст. німецькі неокантіанці Р.Г. Лотце, Г. Коген та ін. Вони прийшли до висновку, що світ поділяється на Буття і Цінності, які – поза і "над" Буттям і є для людини сутнісно значимими, які не існують у звичайній практиці, але проявляються в духовному, в культурі.

З того часу це поняття завоювало міцні позиції у філософії, соціології, культурології та інших науках соціально-гуманітарного профілю. В усіх цих дисциплінах поняття цінності дістало солідну й різнобічну розробку; сформувалася навіть спеціальна галузь філософського знання – теорія цінностей, або аксіологія (від гр. *axios* – цінність), до завдань якої належить вивчення природних цінностей, їхнього місця в реальності, структури ціннісного світу тощо.

У вузькому розумінні цього слова цінність дуже часто ототожнювалася зі значимістю. В радянській науці, наприклад, цінність прирівнювалася до соціальної значимості, що трактувалася як суспільна корисність. Проте, спираючись на класичну філософську традицію, на роздуми про цінності неокантіанців, представників "філософії життя", а в Росії – С.Л.Франка, Н.О.Лосського, деякі радянські філософи (І.С. Нарський, О.Г.Дробницький, В.П.Тугаринов, М.С.Каган ін.) намагалися подолати обмеженість як вузькоутилітарного, так і надміру абстрактного підходів до проблеми

цінностей. В 90-ті рр. ХХ ст. в Росії почала ніби заново розвиватися концепція ціннісного осягнення культури.

При цьому цінність почала розглядатися як ставлення у філософському сенсі терміну "ставлення". Не як "ставлення до" (оцінка), а "ставлення між", вираження глибинного рівня взаємодій. Цінності розглядали в якості проявів, реалізацій міжлюдських відносин, які на відміну від суб'єктно-об'єктних відносин людей зі світом, почали називати "суб'єктно-об'єктними" (М.С.Каган, Г.П.Вижлецов і багато інших).

У вітчизняній науці проблема цінностей загалом є об'єктом наукового аналізу в працях лише деяких учених (Г.В.Атаманчук, В.М.Князєв, В.А.Малахов, А.А.Ручка, Ю.П.Сурмін, Я.Щепанський та ін.), і є мало дослідженою порівняно з іншими філософськими проблемами сучасності.

Поглиблений аналіз цінностей, виявлення пріоритетних цінностей та їх ролі у повсякденній життєдіяльності особистості – це питання, що потребує детальнішого вивчення у дослідженні ціннісних орієнтацій сучасної людини. Отже, мета нашої статті – дослідити сучасний стан ціннісних орієнтацій особистості та визначити їх місце і роль у її життєвому просторі.

Система ціннісних орієнтацій особистості завжди адекватна системі цінностей суспільства. Слідом за переоцінкою цінностей, що відбувається в суспільстві постійно, а іноді передбачаючи її, з'являються зміни в ціннісних орієнтаціях особистості. Як будь-який антропологічно обумовлений, процес ціннісної орієнтації характеризується неоднозначністю цілей і результатів, багатовекторністю розвитку, проблематичністю. Усе це пояснюється багатогранністю проявів людської природи і різноманіттям особистісних особливостей і проявів.

Категорія "цінність" відноситься до числа таких загальнонаукових понять, методологічне значення якого особливо значиме. Будучи одним із ключових понять сучасної суспільної думки, воно використовується у філософії, соціології, психології і педагогіці тощо для позначення об'єктів і явищ, їхніх властивостей, а також абстрактних ідей, що втілюють у собі моральні ідеали і виступають як еталони належного.

У сучасних гуманітарних науках (філософії, психології, соціології і педагогіці) існують різні підходи і концепції, але загальний напрямок розвитку теорії цінностей позначено ствердженням пріоритету загальнолюдського і гуманістичного у контексті різних культур. В даний час, коли йде процес об'єднання людства у вирішенні глобальних проблем сучасності, теорія цінностей переживає своє відродження в зв'язку з новими соціальними, науково-технічними реальностями дійсності, оскільки все більшу роль у змісті світовідчуття, світогляду нових поколінь починають грати категорії миру, життя людини, її особистого самоствердження. Зараз, як ніколи, відчувається необхідність міждисциплінарного синтезу знань про людину, що у свою чергу повинна спиратися на оновлену філософську картину світу та загальнолюдські цінності.

Філософсько-методологічний аспект проблеми формування ціннісного виміру життєвого простору сучасної людини в загальному вигляді, складається з розкриття сутності механізму інтеріоризації об'єктивних цінностей культури, причин і умов за яких об'єктивні цінності стають суб'єктивно значимими, стійкими життєвими орієнтирами особистості, її ціннісними орієнтаціями.

Філософи стверджують, що наукова необхідність категорії цінність виникає тоді, коли постає питання про особистість і оточуючий її матеріальний і духовний світ, а ширше - про співвідношення діяльності суб'єкта (будь то особистість, група, клас, нація) і тих об'єктивних умов, у яких він діє. Вирішуючи проблему "суб'єкт-об'єкт", можна йти від другого до першого і, навпаки, від першого до другого. Якщо аналіз ведеться на основі діалектико-матеріалістичної методології, то рух від об'єкта до суб'єкта означає розгляд суб'єктивного як відображення об'єктивного, а як критерій правильності цього відображення виступає ступінь його відповідності відображеному. При русі ж від суб'єкта до об'єкта головним стає не саме відображення, а реакція суб'єкта на відображене а, отже, ступінь відповідності об'єкта потребам і цілям суб'єкта. Це і є ціннісний підхід. Таким чином, саме мислення носить ціннісний, відносний характер. Адже що таке цінність, як не спосіб виділення істотного?

Відомий український філософ С.Кримський стверджує, що сучасна людина не живе в чужому для неї світі, а вибудовує своє буття за певностями і смислами, які відповідають її внутрішнім переконанням, є співзвучними її єству. Щохвилини людина зазнає колосального інформаційного навантаження, тому і змушена сприймати дійсність селективно, вибірково, відповідно до параметрів своїх потреб і життєвих орієнтацій [3, с. 12, 13]. Обираючи ту чи іншу цінність, вона тим самим формує свого роду довгостроковий план своєї поведінки й діяльності, визначає тривку смислової перспективи останньої. Ціннісна орієнтація висвітлює те, заради чого діє людина, чому вона присвячує свою діяльність.

Вимога згортання інформації для забезпечення її компактного збереження в довгостроковій пам'яті змушує мозок діяти саме таким чином, селектуючи інформацію, щоб позбутися від зайвого. Але для селекції обов'язково потрібні критерії. Таким чином, власне людський мозок і природа мислення неминуче вимагають уведення поняття цінності. “Все, що має цінність в теперішньому світі, – пише Ніцше, – має її не саме по собі, не за своєю природою – в природі немає ніяких цінностей, – але тому, що йому одного разу надали цінність, подарували її, і цими дарувальниками були ми!” [6, с. 638].

Поряд з нормами та ідеалами цінності є важливими компонентами людської культури. Їх існування укорінене в екзистенційній активності суб'єкта культурної творчості, його діалозі з іншими людьми, орієнтованому не лише на сферу суцього, але і на значиме, нормативно-обов'язкове. В історії філософської думки розуміння цінностей трактувалося по-різному. Традиція класичного ідеалізму від Платона до Гегеля проводила певне ототожнення онтологічної й аксіологічної проблематики: буття наділялося мислителями цієї плеяди початково ціннісним виміром. Руйнація єдності онтології й аксіології суттєво загострила проблему цінностей. Звідси бере початок лінія пошуку джерел ціннісної свідомості в самій людині і її культуротворчій діяльності. У вченнях натуралістично-психологічної спрямованості від прагматизму до соціобіології природні імпульси розглядалися як спонукальні мотиви ціннісних переваг людини.

У сучасній науці неоднозначно трактується зміст понять "цінності" і "культурні цінності". На зміст цих понять мало значний вплив їх буденне вживання в очевидному, здавалося б, зв'язку зі словами "ціна", "оцінка". Навіть коли мова йде про цінності саме культури, часто проглядаються уявлення про буттєвість як речевість цінностей і про значимість як головну їхню ознаку. Справа в тому, що "цінність – це форма суспільного буття, позначає належне й бажане, на відміну від реального" [8, с. 707]. Це особливе суспільне відношення, завдяки якому потреби та інтереси людини переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, додаючи їм, як правило, піднесене значення, шляхом їх осмислення в аспекті добра і зла, істини і неістини, краси і неподобств, справедливого і несправедливого, допустимого і забороненого тощо [1, с. 87].

Виростаючи з потреб життєвого світу, кожна сфера культурної діяльності людини володіє іманентним їй ціннісним виміром: цінності матеріального життя, економіки, соціального порядку, політики, моралі, мистецтва, науки, релігії досить автономні. Загальновідома універсалізація естетичного підходу до світу в епоху античності та релігійно-моральнісного – в середні віки. Новий час, період ліберального капіталізму наділяє статусом загальнозначимих вартісні характеристики, відображені у грошовій символіці. Комунікація, обмін різними видами діяльності між людьми, як показав Маркс, змушує побачити деяке універсально-вартісне начало в кожній предметній цінності. Гроші – символ всезагального вартісного начала, що має кількісне вираження.

Тоталітарні суспільства фашистського і комуністичного типу універсалізують політичну владу, яка знаходить концентроване вираження у символі вождя. У простір влади вміщуються цінності іншого порядку. Процес розвитку культури поєднаний з переоцінкою цінностей, що починається з висунення нового еталона, з позицій якого розглядаються предмети, що володіють раніше встановленими ціннісними характеристиками. Тут проявляються метафоричні можливості символічної уяви, її культуротворча міць. Багатоманітність предметів, ієрархізованих відповідно до певного порядку, втрачає жорсткі обриси і трансплантується на нову ціннісно-сміслову

основу. В залежності від обраної підстави класифікації цінності поділяються на предметні й суб'єктні, життя і культури, цінності-засоби і цінності-цілі, відносні й абсолютні тощо.

Одна з найпоширеніших дефініцій цінності, яка довгий час була загальноприйнятою і у вітчизняній літературі, визначала цінність як об'єктивну значущість певних явищ реальності, тобто їхню значущість з точки зору людини, суспільства та їх потреб. У цьому розумінні аксіологічний, ціннісний підхід до дійсності розглядався як пряма протилежність підходові пізнавальному, гносеологічному: якщо в межах останнього нас цікавить об'єктивна сутність речей самих по собі, як вони є, то підхід ціннісний спрямований на з'ясування того, яке значення ці речі можуть мати для нас, нашого суспільства з точки зору наших потреб та інтересів. Таким чином, ми і встановлюємо цінність даних речей.

Цінності виконують найважливіші регулятивні функції в суспільстві. Важливість цих функцій важко переоцінити, оскільки ціннісна предметність є "засобом існування людини, адже вона живе в середовищі, яке ми своєю практичною діяльністю наділяємо властивістю бути цінністю, і тільки в цьому середовищі людина здатна жити саме як людина" [2, с. 201], - зазначають українські науковці. Власне, за великим рахунком, суспільство і культура в самому узагальненому вигляді можна розглядати як саморегулюючу систему цінностей. Вони повідомляють індивіду про оптимальні способи поведінки та засоби досягнення цілей, сприяють його соціалізації, орієнтують у суспільному житті, оцінюють його дії, забезпечують заохочення або покарання людини тощо.

Зміст поняття "цінність" більшість учених характеризує через виділення характеристик, властивих, так чи інакше формам суспільної свідомості: значимість, нормативність, корисність, необхідність, доцільність. Стверджується, що виникнення цінності пов'язане, з одного боку, із предметами, явищами, їхніми властивостями, способами задовольнити визначені потреби суспільства, особистості. З іншого боку - цінність виступає як судження, пов'язане з оцінкою існуючого предмета, явища, людини,

суспільства. Підкреслюється, що цінність - це форма прояву визначеного роду відносин між суб'єктом і об'єктом. Таким чином, тільки тоді, коли ми розглядаємо суспільне буття людини в аспекті об'єкт-суб'єктного відношення, ми можемо зафіксувати явище цінності.

Цінності, представляють внутрішній світ особистості, будучи виразником стабільного, абсолютного, незмінного. Формуючись, як і потреби, в індивідуальному досвіді суб'єкта, особистісні цінності відображують, однак, не стільки динамічні аспекти самого індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального і загальнолюдського досвіду, що привласнюється індивідом. Можна, тим самим, погодитися з розумінням цінності як “аспекту мотивації, що співвідноситься з особистими або культурними стандартами, не пов'язаним виключно з актуальним напруженням або хвилинною ситуацією” [4, с. 24].

Особистісні цінності, як і цінності соціальні, існують у формі ідеалів, тобто моделей належного. “Ідеал – це уявний зразок досконалості, норма, до якої слід прагнути як до кінцевої мети діяльності” [9, с. 153]. Говорячи про ціннісні життєві орієнтації необхідно підкреслити, що спрямованість перетворення дійсності, яка задається особистісною цінністю, виступає як абсолютний і постійний, якісний фактор діяльності особистості.

У загальному вигляді процес формування ціннісних орієнтацій може бути представлений як життєвий простір, що розширюється в часі, у якому особистість будує і здобуває визначену “траєкторію свого руху” згідно з орієнтирами: цінностям зовнішнього світу і цінностям самопізнання, самооцінки, саморозвитку. Вибір життєвої мети, планів, перспектив людина здійснює на основі пізнання обставин і самої себе, постійно оцінюючи, порівнюючи і зіставляючи і себе, і інших людей, звертаючись в минуле, живе в сьогоденні, орієнтуючись на майбутнє. Ціннісні орієнтації особистості, таким чином, забезпечують стрижень, загальну лінію, деяку вісь, що врівноважує вчинки, поведження, діяльність, що відхиляються в той чи інший бік від загального стрижня, лінії, спрямованості.

На всіх рівнях розвитку процесу формування ціннісних орієнтацій функціонують ті самі ціннісні механізми: пошук - оцінка - вибір - проекція, однак на різних фазах ми можемо побачити різний ступінь завантаженості окремих механізмів: присвоєння цінностей забезпечується в більшій мірі пошуком і оцінкою, на наступних стадіях - це вибір і проекція.

Розвиток ціннісних орієнтацій особистості відбувається на основі ціннісного характеру мислення, присвоєння цінностей, їхньої гармонізації з потребами, що піднімаються, визначають спрямованість свідомості, самосвідомості, а отже, і життєвої перспективи, що є ціннісним вектором розвитку особистості, переведеним у мету життя, що завершує особистісне самовизначення людини в сфері праці, спілкування, мистецтва, пізнання - у навколишній дійсності і самому собі.

Якщо зводити феномен цінності лише до встановлення певних суб'єктивних потреб, залишається принципово не з'ясованим, чим же цінність у такому разі відрізняється від простої корисності. І при такому підході цілком випадає з поля зору морально-етичний аспект проблеми цінностей. Адже кінцевою інстанцією, центром ціннісного відношення при цьому залишається людський суб'єкт зі своїми потребами, все замикається на ньому. Тим часом моральність можлива тільки там, де цей суб'єкт приймає на себе певні самообмеження, виявляє здатність ставитися до інших як до рівнопорядкових собі суб'єктів. Усього цього щойно розглянуте розуміння цінностей не передбачає.

Саме виходячи з тлумачення цінностей як чогось підпорядкованого суб'єктові, його волі, вбачаючи в них лише умови "збереження і піднесення" цієї самотньої суб'єктивної волі, видатні німецькі філософи Ф. Ніцше – у ХІХ ст., а за ним і М. Гайдеггер – у ХХ ст., пов'язували ціннісне мислення з феноменом нігілізму, тобто таким станом буття, коли людина не знаходить у навколишньому світі нічого вищого за себе чи рівногідного собі, нічого, що могло б сповнити тривким сенсом її власне існування.

Однак практика сучасного життя підказує й інше, до деякої міри протилежне наведеному, розуміння цінностей. Адже коли ми говоримо,

наприклад, про вищі духовні цінності, цінності справжнього, високого мистецтва, цінності історії й культури – а необхідність свідомого ставлення до подібних цінностей нині навряд чи хто наважиться заперечувати, - стає дедалі очевиднішим, що їхнє призначення жодним чином не може бути зведене до вдоволення яких завгодно потреб людського суб'єкта.

Скоріше навпаки: самі ці цінності, сама їхня наявність певною мірою визначають сенс існування останнього. Вони не просто задовольняють його потреби, а в певному цілком реальному відношенні духовно творять або відроджують його самого з усіма його потребами. Кожна справжня зустріч з мистецтвом, із кращими духовними здобутками людства відроджує, оновлює, внутрішньо збагачує особистість, насичує її існування незвіданим доти смыслом, - і це є не менш присутнім і благодійним для людини, ніж будь-яке вдоволення її кінцевих потреб.

Отже, як підсумовує вітчизняний філософ В.А. Малахов, "існують принаймні два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, - і цінності, які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини. Цінності, які обслуговують самоствердження людської особистості, якою вона є, - і цінності, котрі творять і відроджують людину в певній принципово новій якості" [5, с. 114-115]. Цінності другого типу в сучасній літературі інколи називають "вищими", або "культурними", або "смысложиттєвими", або ж просто "самоцінностями", оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самостійним, самодостатнім і, отже, таким, що принципово вимагає морального ставлення до себе.

Науковий аналіз цінностей має не тільки суто науково-пізнавальне значення. Він дозволяє виробляти політику і моделі державного управління, які адекватні сучасній ціннісній ситуації та глобальним викликам цивілізації. Як зазначають сучасні науковці Г.П.Дашутін і М.І.Міхальченко, "для України пошук нової системи ідеалів і орієнтирів є сьогодні складним, але важливим завданням. Без цього етапу пізнавального і світоглядного пошуку неможливо розробити програми економічних, політичних, освітянських та інших реформ, подолати системну кризу, яка розхитує суспільну будівлю" [2, с. 12].

Зміни в ціннісному просторі істотно впливають на розвиток українського суспільства. Слушно зауважує Ю.П.Сурмін, що сьогодні потрібна серйозна творча діяльність усього суспільства зі створення й освоєння ціннісної системи держави. Держава повинна взяти на себе тягар турбот про цю ціннісну систему, забезпечити діалог у суспільстві громадян, які належать до різних ціннісних сегментів. При цьому принципово важливо домагатися того, щоб воно не розглядалося не як деяка недиференційована, абстрактна цінність, а оцінювалося людьми інституційно, конкретно [7, с. 214].

Сучасне українське суспільство не є монолітом, однорідним культурно-ментальним утворенням. З одного боку, воно пов'язується з індивідуалізмом, демократизмом, підприємницькою ініціативою, самостійністю в мисленні та діях, інноваційністю, конкурентоспроможністю, прагненням до успіху. І в цьому відношенні, безсумнівно, певні цінності сучасного українського народу мають модернізаційний характер, вирізняються своєю продемократичною і проринковою спрямованістю. Проте українське суспільство не вичерпується тільки цими цінностями. Присутність у ньому зразків традиціоналізму, патерналізму, егалітаризму, наголос на справедливості, солідарності, колективності тощо свідчать про його вагомий консервативний потенціал. Це означає, що сучасний український народ можна охарактеризувати як неоднорідну, навіть біполярну єдність, один полюс якої пов'язаний з демократичною і ринковою модернізацією суспільства, а інший, навпаки, – із захистом від радикальних змін, усуванням загроз і небезпек, збереженням звичного порядку. Отже, маємо, наразі, справу з проявом двох тенденцій у нашому суспільстві – модернізаційної та консервативної.

Природно припустити, що в умовах перехідного періоду ці тенденції ведуть між собою боротьбу за домінування в структурі суспільства. Якщо це так, то успішне просування до зрілої ринкової економіки, стабільної демократії та розвиненого громадянського суспільства пов'язується зі зростанням саме модернізаційної тенденції. Проте це не виключає того, що модернізаційні та консервативні елементи суспільного етосу можуть співіснувати паралельно, навіть перебувати в злагоді один з одним. Внаслідок цього надалі може

виникнути якась культурно-ментальна суміш, що інтегруватиме в собі і модернізаційні, і консервативні цінності.

Підсумовуючи, слід зазначити, що "цінність" взагалі часто визначають як термін, що використовується для наголошення на соціальному і культурному значенні певних явищ дійсності. Загалом кажучи, цінності – це те, що особливе, сутнісне, позитивно значиме в житті людини і суспільства. В такому широкому розумінні цінностями є, наприклад, здоров'я, сім'я, діти, майно, деякі поціновувані людьми речі. Але в той же час цінності – це і батьківщина, і краса, і добро, й істина, чесність, порядність. Інша людина нарешті. Коштовності можуть бути сутнісно значимими, якщо викликають естетичне захоплення, якщо вони – знаки кохання, якщо їх зберігають на пам'ять про предків.

Отже, проблема занепаду цінностей, що постала на часі, знаходить своє вирішення лише на шляху пошуку джерел для внутрішнього саморозвитку, а ніяк не через штучне введення застарілих чи чужорідних форм і традицій. Розвиток інтелекту виклик до життя власних зацікавленості і небайдужості призводить до формування ідей, що визначатимуть наш подальший духовний поступ. І цей процес – поза яким людина як соціокультурна істота є неможливою – й необхідно усвідомлювати як вихідну ціннісну настанову життєвого простору, опанувати який нашому сучаснику без засвоєння етичних, естетичних, загально філософських знань практично не можливо.

Література:

1. Брожик В. Марксистская теория оценки. – М.: Прогресс, 1982. – 259 с.
2. Дашутін Г.П., Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму. – К.: Парлам. вид-во, 2001. –335 с.
3. Кримський С.Б. Під сигнатурою Софії. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 367 с.
4. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии, 1996. № 4. С. 4 – 36.
5. Малахов В. Етика: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 2006. – 384 с.

6. Ницше Ф., Сочинения в 2-х томах. Т.1. - М.: Мысль, 1990. – 830 с.
7. Сурмін Ю.П. Ціннісні процесі пострадянського суспільства: методологічний аспект: Зб. наук. пр. УАДУ: Сучасні проблеми державного управління / За заг. ред. В.І.Лугового, В.М.Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2003. – Вип.1. – 320 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
9. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы. Киев, 1977.